

СРАВНИТЕЛНОТО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ
ВЪВ ВРЕМЕТО НА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТТА.
БАЛКАНСКИ ПРИМЕРИ И СВЕТОВНИ ВЪЗМОЖНОСТИ

Румяна Л. Станчева

COMPARATIVE LITERATURE
IN THE TIME OF INTERDISCIPLINARITY.
BALKAN EXAMPLES AND GLOBAL OPPORTUNITIES

Rumyana L. Stancheva¹, Sofia University, Bulgaria

Abstract: *The article initially describes three phases in the development of Comparative Literature: one-way influence of prominent literatures on lesser-known ones; a dialogue between literatures through translation and reception; a comparative study of global literary dynamics in an interdisciplinary context. The symbolic credit of historical centres is taken into account, as well as the difficult communication between peripheral neighbouring literatures. The specific comparative analysis is based on contemporary methodology and examines the similar imagery of the concept of Nirvana, as well as the related semantic core, within the works of Balkan and Western symbolists, such as Peyo Yavorov, Vladislav Petković-Dis, George Bacovia, Charles Baudelaire, Edgar Allan Poe, Louis Ménéard, critical observations of Angel Tonov, Joseph Retinger, Paul Bourget, etc.*

Keywords: *comparative literary studies, world literature and interdisciplinarity, literary Balkan studies, symbolism, nirvana*

Сравнителното литературознание, добре известен факт, представлява научна област със свой обект и своя методология. Обект е литературното общуване извън националните традиции, документирано (през литературни контакти и обмен) или предполагаемо (интертекстуално). Съответстващата методология за сравняване (по различни признаци – теми, жанрове, митология, образи и др.) на литературни явления, разделени наглед от езикова и/или културна граница, прави Сравнителното литературознание отворена за развитие във времето област и позволява насочването към нови обекти за аналитично внимание, прилагане на новоформулирани насоки на работа.

С реална (френска) поява през 1930-те години, предшествана преди това от (развитата в немскоезичния свят) Сравнителна литературна история, която познаваме още от края на XIX в. в България през разработките на Иван

¹ Rumyana L. Stancheva is a professor, Dr. Habil at Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Works in the field of Comparative Literature and Balkan Studies (Romanian, French and Bulgarian literature), modernism, XIX-XX centuries, literature and arts, theory and practice of translation. Email: r.l.stantcheva@gmail.com

Д. Шишманов, Сравнителното литературознание притежава способността да създава правила и след време да ги надраства и променя. (Stantcheva, 2011; Stantcheva, 2012; Bassnett, 1993, pp. 12, 31, 91, 114). Определяща първоначално е идеята за *влиянето* на ярки литератури и литературни образци върху чуждите литератури и писатели. Този възглед затвърждава за известно време не просто френската литература, а западноевропейския канон като водещ и съвсем съответно предизвиква подценяване на всички останали литератури.

След 1970-те „несправедливостта“ в старата парадигма е оспорена и теоретично, и на практика, като на преден план излиза *рецепционната естетика* на Ханс Роберт Яус. Можем да мислим за тази промяна като за едно първо отваряне на Сравнителното литературознание към търсене на значими естетически стойности не само в големите, но и в по-малко известните литератури. От значение в онези години става активността във възприемането на чуждите литератури. А преводите, както и критическите интерпретации се оказват реален и богат материал за проучване. Литературните общувания придобиват възможности да бъдат интерпретирани двупосочно, диалогично. Динамиката се проследява в пълнота и понякога се констатира случай на творческа рецепция. Иван Вазов например не само е чел Виктор Юго, но се е вдъхновявал от конкретни творчески решения на френския свой предшественик и в поезията, и в прозата си. От гледна точка на рецепционната естетика Вазов, освен ярко явление за българската литература, става значим и в плана на диалога на културите.

Днес, след края на Студената война, очевидно се намираме в нова, раздвижена фаза от развитието на нашата дисциплина, надарена със способностите на Протей да променя външния си вид. Сравнителното литературознание по подразбиране е разположено между, от една страна, теорията на литературата и от друга – литературната и културната история. Основана се както на структурни представи за литературен текст, така и на историческите обстоятелства на пораждането им (обективни събития и писателски характеристики). Извън вече традиционните основания за сравняване като жанрове, теми, литературни форми, модели, образи, мито-критика, взаимодействия на литература и изкуства, контакти и размени, се появяват много нови платформи. Те въвличат литератора компаративист в социологически и идеологически конструкции. Всички тези новости плуват сред голямото море на интердисциплинарността (Baggy et al., 2008). Ето някои от тях: културни изследвания, сравнителни културни изследвания, културни идентичности, джендър изследвания, постколониални изследвания, изследвания на превода, световна литература и др.²

² Абстрахирам се от названията на образователни курсове по сравнително литературознание и световна литература в университетите у нас и по света, в които са кодирани както научни принципи, така и контекстуални нужди на университетите и представляват преди всичко „опаковка“. Обобщение в тази посока четем в резултатите от един по-обширен проект (Vigova et al., 2019).

С риска прекалено да затворя тези три фази в изходните им точки, ще припомня инициаторите им: ранната френска компаративистика, уверена в предимствата на своята литература (и оттам идеята за влиянието); културологичният поглед на немската школа за рецепцията във втория етап (своеобразен коректив, търсене на съзвучие с хуманитаристките тенденции на 1970-те); а днес – засилената интердисциплинарна динамика на постколониалния свят, доминиран от англоезичието и американското културно надмощие. В подобно нарочно стесняване на погледа към инициаторите на различните последователни тенденции се вижда добре движението на центровете на влияние през последователните епохи – първа половина на XX век, времето след Втората световна война и съвременните ни 30-ина години след края на Студената война.

Доколкото Сравнителното литературознание днес активно се интересува от така наречената „световна литература“, ще се спра кратко именно на това явление. То стои предизвикателно и специфично, особено по отношение на литературната балканистика. Балканските литератури са европейски, но никога не успяват да влязат в европейския канон. Доколко балканските литератури могат да се качат на вълната на отваряне към Всички литератури по света? Или ще останат както винаги в периферията на един център-Европа, днес – център с яростно оспорван авторитет?

Световна литература се нарича както обосноваваното идеологически от постколониалните изследвания понятие, така и практиките (пазарни и образователни), които допълват каноничните литературни примери с нови ярки творби, грабнати от различни места по земното кълбо. Разглежда огромен международен литературен обмен, концентрира вниманието не само към превода, но и към системната поява на двойни писателски идентичности (изява на език, който не е родният, а и самопревеждане), а оттам и въвличането на света в постоянно изненадващи литературни появи. Към Световната литература са причислявани писатели, влезли в съвременната динамика на глобалния пазар на естетически и социални идеи, на преводната и разпространителската дейност, подкрепяни от мощните днес субсидиращи програми за превод и книгоиздаване. Тези писатели често са носители на смесено, мултикултурно творческо наследство и до голяма степен са лицето на днешния литературен ден. Световната литература изглежда като сбор от писатели и творбите им, като планетарна антология.

Сравнителното литературознание, в условията на подобна децентрализация на литературния материал, запазва теоретичната си база и основна методология, приема интердисциплинарността (която поради спецификата си поначало практикува) и така разглежда реалностите на съвременното литературно поле. Кога една национална литература се превръща в световна ли? Вероятно от момента, когато се появи книга със заглавие като предстоящото „Bulgarian Literature as World Literature“, което за първи път толкова насочено заявява българската претенция и придава

планетарна снага на литературата ни. Можем да очакваме публикацията с интерес. Къпем се в бульона на сътворението!

Когато един писател става Нобелов лауреат или носител на друга международна престижна, да кажем европейска награда, отличието дава нови възможности за него самия и за националната му литература да станат известни. Примерът с Орхан Памук, например, ни е близък и познат. Световната литература като практика всъщност захранва по нов начин, по-разнообразно, по-наситено, по-всеобхватно човешката жажда за литература, а Сравнителното литературознание се чувства улеснено в подбор за анализите си. Бих казала, че Световната литература е новият начин да се поотърсим от канон, западноевропейски образци, закостенялост в изброими примери. Сравнителното литературознание има новия шанс да ползва раздвижването на мисленето (именно, че и неканоничните литератури пораждат канонични творби) и сътворяването на безброй преводи, за да разшири периметъра на сравняваните литератури (всъщност да няма ограничен периметър). Надеждата за нашия планетарен сегмент е, че все по-рядко някой ще вдига рамене, когато в компаративен анализ се появят писатели от смятаните по принцип за периферни литератури.

Неслучайно съвременният етап от развитието на Сравнителното литературознание още търси лицето си. Благодарение на заложената в методологията необходимост от сравнение, Сравнителното литературознание приема радушно широкото отваряне и към планетата, и към подценявани в миналото, по-малко познати литератури. В този факт виждам положителна тенденция и възможност за разширяване на кръгозора. Но тук се съдържат и опасности от загуба на методологическа специфика или от изличаване на традиционните ориентири, без да бъдат установени нови.

Съвременните трудности в Сравнителното литературознание, свързани с динамичното и нехомогенно развитие на дисциплината, са забелязвани от редица литератори. Например в книгата на Емили Аптър „Срещу Световната литература. По въпроса за политиките на непреводимост“ (Apter, 2013). Още от заглавието е заявено подобно неприемане. Макар че в книгата на Аптър анализът се отнася до степените на преводимост и непреводимост между различните езици, литератури и култури, ясно личи противоборството между различни тенденции в литературните среди по света. Американската авторка подчертава, че Преводните изследвания и Световната литература „са били неспособни да преработят литературната история чрез планетарни картографиания и темпоралност, въпреки че прибегват до теорията за световната система.“³ (Apter, 2013, p. 7). В същата книга е изразено и опасението, че

³ Both fields, [translation studies and World Literature] moreover, were unable to rework literary history through planetary cartographies and temporalities despite their recourse to world-systems theory.

Западните жанрови категории неизменно функционират като програмни настройки. И когато става дума за не-европейски литератури, те често биват групирани под монолитни рубрики като „Ислям“ или „Азия“ (тенденция, критикувана от Гаятри Спивак в „Другите Азии“ [2008].⁴ (Arter, 2013, p. 59).

Подобна грижа за открояване на всяка литература с нещо специфично, поне с името ѝ, е важна и за по-малко познатите европейски литератури като българската и изобщо смятаните за регионални, периферни литератури. Загубата на образци/канон обаче също може да отведе до нестабилност.

Констатации за промяната в характера на Сравнителното литературознание личат още от 1990-те години, изразени напр. от Сюзън Баснет. Тя вижда отдалечаване от чисто литературния прочит в посока както на предпоставки, така и на последствия:

Големите вълни на критическата мисъл, които преминаха една след друга от структуралистката мисъл към постструктурализма, от феминизма към деконструкцията, от семиологията към психоанализата, отклониха вниманието от дейността да се сравняват текстове и да се проследяват модели на влияние между писателите към ролята на читателя. И като всяка нова вълна, пресякоха предходната, понятията за единствена, хармонична интерпретация бяха разбити завинаги.⁵ (Bassnett, 1993, pp. 4-5).

Сюзан Баснет обаче не е носталгична към сравняването на текстове, заложено в Сравнителното литературознание. Тя лансира своята версия за промяна – вижда я в Преводните изследвания. Тук можем да забележим своеобразно, непосочено от авторката връщане към рецепционната теория. Баснет обаче се позовава на друго, на Полисистемната теория на Itamar Even-Zohar, която поставя ударението върху политики на превода и преводачески стратегии (Bassnett, 1993, p. 159).

Самата Баснет, авторитетно име за Преводните изследвания, стига до пренареждане на таксономията, в която се опитва да изведе на преден план Преводните изследвания, като твърди:

Сравнителното литературознание като дисциплина е изживяло дните си. Интеркултурните проучвания в Изследвания за жените, постколониалната теория, културните изследвания промениха изобщо лицето на литературните проучвания. Би трябвало да гледаме на преводните изследвания като на главната дисциплина отсега нататък,

⁴ Occidental genre categories invariably function as program settings. And when non-European literatures are addressed, they are often grouped under monolithic rubrics such as “Islam” or “Asia” (a tendency criticized by Gayatri Chakravorty Spivak in *Other Asias* [2008]).

⁵ The great waves of critical thought that swept through one after the other from structuralism thought to post-structuralism, from feminism to deconstruction, from semiology to psychoanalysis - shifted attention away from the activity of comparing texts and tracking patterns of influence between writers towards the role of the reader. And as each new wave broke over the preceding one, notions of single, harmonious readings were shattered forever.

а на сравнителното литературознание като на ценена, но спомагателна тематична област.⁶ (Bassnett, 1993, p. 161)

Затварянето на литературния интерес в една зона, тази на преводните изследвания, за мен изглежда ригидно и нереално. Без да подценявам значението на проучванията върху превода, ми е трудно да си представя как изучаването на преводната динамика ще измести фундамента за литературни сравнения, съобразени по време и място (характерни за дисциплината майка – Сравнително литературознание). Съзнавам колко закъсняла и невидима (на български език, без превод) е репликата ми към Баснет, но не мога да отмина мълчаливо подобна авторитетно формулирана приумица.

Постколониалните изследвания в литературата също се опълчват на йерархичността в отношението Метрополия-Колония. В тези изследвания обикновено се оспорва значението на големите литературни центрове заради това, че са разположени в столици на колониални държави, че са повлияли с културата и езика си на местните култури и език в колониите. Веднага изниква интересната дилема, да се изключат ли от сравнение литературите на бившите колониални държави. Да се занимава ли литературната критика, история и компаративистика само с бившите колонии и създадената в тях литература? В предговора за един сборник по тези теми Ашок Бери и Патриша Мъри поставят въпроса за не/възможното изместване на Европа от централното ѝ място в литературата (Bery, Murray, 2000, p. 7). От една страна това се прави (според цитирания от авторите проект на Дипеш Чакрабарти за 'провинциализиране на „Европа“'), като се показват вътрешни колебания и противоречия, употребата на сила и прочие отрицателни страни на старите авторитетни центрове. Авторите на предговора констатираят също така, че

категорията „постколониална литература“ никога не е мислена така, че да включи литературата на някогашните империалистически сили, въпреки че те също са постколониални държави, които не само са помогнали да бъдат формирани бившите им колонии, но и самите те са били неотменимо формирани 'от опита си, че губят империята си'.⁷ (Bery, Murray, 2000, p. 9).

Двамата автори поставят въпроса за важността да се търси „хоризонтална компаративна рамка“⁸ и постколониалните проучвания да бъдат правени

⁶ Comparative literature as a discipline has had its day. Cross-cultural work in women's studies, in post-colonial theory, in cultural studies has changed the face of literary studies generally. We should look upon translation studies as the principle discipline from now on, with comp.lit. as a valued but subsidiary subject area.

⁷ The category 'postcolonial literature' is never thought to include also the literature of the former imperial powers, although they too are postcolonial states, which have not only helped to shape their former colonies but have themselves been irrevocably shaped 'by the experience and the loss of empire'.

⁸ A horizontal comparative framework

в сравнителен план. Смятат, че в противен случай, дори да не бъде споменавана, Европа ще присъства като големия отсъстващ център.

Дърпането и разточването във всички посоки на поизтънялата днес кора на Сравнителното литературознание намира на моменти и позитивните призови за нови проекти, които търсят да запазят стабилността на Сравнителното литературознание като дисциплина, а чрез еластичността на същата тази дисциплина – да преодолеят антагонизмите на настоящето, породени от неизживяната травма между бивши империи и колонии, между обладатели на властта и подчинени, зависими култури. Така проектът „Атлантически империи“ (Clavaron, Moura, 2012) си поставя задачата да осмисли литературите, писани на европейски езици, но от различни народи около Атлантическия океан. Върху три континента (Европа, Америка и Африка) и литератури, писани на четири европейски езика, се простира този проект, като се отнася към англоезичието, франкофонията, испаноезичието и лузофонното пространство. Идеята е не да се пише изчерпателна история, а да се търсят конкретни контакти и размени. Също така да се надскачат вече съществуващите формулировки „като Креолското, Британската общност, литературата-свят, Черния Атлантик...“⁹ (Moura, 2012, p. 11-12). По същество в подобен проект европейският компонент е много силен чрез езиците – езици на колонизатори, но дава възможност да се търси преодоляване на травмите чрез конкретни реалности, довели до литературен успех.

Фокусирането върху съвременни литературни постижения от четирите краища на географията носи със себе си желание за отхвърляне на старите, авторитетни литературни центрове. В днешния центробежен свят (и сред научни тенденции към разместване, разглобяване), с цялата му интердисциплинарност, не можем да забравим, че центрове са съществували ясно в миналото (а Сравнителното литературознание съдържа неизменно историчен компонент), че натрупаното през вековете няма как да се заличи, че доминациите на Европа в литературен план не са непременно и само колониални, а имат много по-дълбок структурен литературен смисъл, който не би трябвало да губим от поглед.

Какво е значението на Европа като исторически център и доколко Европа осигурява основания за сравняването на литератури, които не знаят много една за друга, макар че са съседни? Балканските литератури представляват общност главно по географски признак и донякъде по ритъма на историческото си, зависимо от чужди империи развитие. Общуването между тези литератури е информативно, повърхностно. Както съм посочвала и другаде (Stantcheva, 2011), сходствата между балканските литератури

⁹ „tel la Créolité/ Créolisations/Relation, le Commonwealth, la littérature-monde, la Black Atlantic, la French Atlantic, los estudios transatlanticos...“

проличават единствено в по-широк международен контекст. Сравненията между две балкански литератури е възможно, като съпоставим творческата рецепция в тях на едни и същи литературни явления – образцови примери. Схематично можем да мислим за равнобедрен триъгълник, в чиято основа цари равнодушие, а рецепционният интерес върви по бедрата, от основата към предпочетено канонично явление. На практика в литературната балканистика най-често можем да изучаваме аналогични прояви на интерес в две и повече литератури към външен обект.

Тук съвсем не става дума само за отдавна създалата се престижна стойност на Запада, днес силно атакувана в контекста на глобализацията, но и за една реалност – постъпателното развитие на западните литератури, тези, в които чужди империи не са причинявали застои, прекъсване, акултурация, както се е случвало другаде по света.

Балканите не са все пак единствената периферия. Странно на пръв поглед, но и европейският център изпитва провинциален комплекс. Това ни казва за средноевропейските литератури чешкият двуезичен писател Милан Кундера:

Вярно ли е, – пита той – че е невъзможно да се очертаят трайно и точно границите на Централна Европа? Така е! Тези нации никога не са били господари нито на съдбата си, нито на границите си. Те рядко са били субекти, а почти винаги – обекти на Историята. Единството им е *не-институционално*. Те са близки помежду си не по своя воля, нито по симпатия, нито по езикова близост, а поради сходен опит, поради общи исторически ситуации, които ги събират, в различни епохи, в различни конфигурации и в променящи се, никога не окончателни, граници. Централна Европа (...) е *полицентрична* и се проявява в различни аспекти, видяна от Варшава, от Будапеща или от Загреб. Но от каквато и перспектива да бъде гледана, се очертава една обща История.” (Kundera, 2005, p. 61).

Балканските литератури много приличат по тези характеристики на средноевропейските. Те също за дълги векове не са били господари на съдбата и на границите си. Така ги заварва модерното време. Много пъти са били обект на Историята. Близостта им не е по езиков признак или по политическо съюзяване, да не говорим за своя воля или симпатия. Сигурното е само, че в историческото си развитие балканските народи са споделяли мирно съседство или са воювали за границите си върху една част от континента, която им дава общото име. Всеки културен център тук се отличава по езика и по националната си традиция. Всяка от балканските литератури има своите особености. И ако нещо ги обединява, то може би е, освен историята, за която по принцип споменава и Кундера, и незадоволството, че се намират на Балканите – същият провинциален комплекс за малоценност. Това положение не изключва шанса на някои съвременни български писатели (и писатели от другите балкански и по-широко югоизточноевропейски литератури) да се впишат в представите за световна литература. Не можем да променим обаче логиката на литературния живот в миналото.

От натрупания през годините материал (да спомена тук изданието на Института по литература при БАН и на Съюза на преводачите в България „Преводна рецепция на европейските литератури в България“ и 6-тия том, посветен на Балканските литератури) (Nichev et al., 2004) ясно личи, че отношенията на литературите от Югоизтока могат да се разглеждат по два начина. На основата на близост, породена от езиковото родство, каквито са южнославянските литератури, или на основата само на балканското съседство. И в двата случая обаче преводите са задължително условие за пълноценно литературно общуване. На пръсти се броят случаи, когато балкански писатели са се чели в оригинал. Само ще изброя вече документирани случаи на лични контакти с регистрирани литературни резултати.

Малобройни са те и не особено съществени. Количеството им ги поставя по-скоро сред изключенията. Нобелистът Иво Андрич се е познавал лично с няколко български писатели, творчеството му е било коментирано от българската критика и, изглежда, че е бил възприеман за образец от неколцина български писатели, както личи от конкретни изследвания на Светлозар Игов и на други критици (Igov, 1992).

Факт на директен контакт между писатели, които говорят близки езици и които могат следователно да общуват без преводач, е проучен в книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев „Кръстопътна среща“ (Dimitrova, Vasilev, 1999). Става дума за среща на творчески личности и за любовта между българската поетеса Елисавета Багряна и сръбския поет Раде Драйнац. Техните срещи – редки, кратки, тайни, дават отражение върху творчеството на всеки от тях, върху темите, до които се докосват, и върху търсенията по отношение на поетичната форма (Dimitrova, Vasilev, 1999, pp. 65-66).

При балканските литератури, които са писани на езици от различни езикови семейства, общуването е изцяло обречено на превода и прекият контакт е още по-рядко явление. В българо-румънските литературни отношения има интересен случай. Няколко критически статии от двете страни на границата спорят върху причината за сходната циклична структура в книгата на Михаил Садовяну „Ханът на Анкуца“ и във „Вечери в Антимовския хан“ от Йордан Йовков. Най-убедителен намирам коментара на Иван Станков, който показва отчетливите разлики в стила на двамата писатели и мотивирано отхвърля възможността за влияния от Михаил Садовяну върху Йовков (Stankov, 1994). Без да оспорвам много вероятните творчески импулси, дошли от румънския писател, ще спомена, че цикълът разкази, обединени от общ *топос*, не е откритие на Садовяну.

Примерите на личните контакти между писателите на Балканите изобщо са както малко на брой, така и без съществен ефект, който да породят литературна новост. Интересно при това положение е да се запитаме как да гледаме на аналогичните явления в две и повече балкански литератури, които не произтичат от двустранен контакт. Действително, при личен ангажимент в едно литературно общуване имаме възможност да документираме

случилото се в реален план и в литературен анализ. При аналогичните явления обаче обяснение липсва, ако не разширим рамката, ако не поставим балканските литературни явления в европейското литературно поле.

Ето и един пример. Тръгвам от литературния факт в статията на Ангел Тонов „Мотивът „нирвана“ в поезията на Пейо Яворов и на Владислав Петкович-Дис“ (Тонов, 1994, pp. 362-375) и ще си позволя да разширя темата. Както става ясно от статията, мотивът Нирвана не представлява изначално хрумване на никой от двамата поети. Вдъхновен е, както посочва Ангел Тонов в края на статията си, от „обща естетика и учители – на френския символизъм и поезията на Бодлер“ (Тонов, 1994, p. 374). Споменати са в статията също така Шопенхауер и Едгар По. Съвпадението между Яворов и Петкович-Дис е обосновано с типологичните сходства в двете литератури (Тонов, 1994, p. 371). Ще продължа темата оттук, като потърся общ източник както за семантичното ядро Нирвана/Нищо, така и по-конкретно за водното изображение на Нирвана при двамата балкански поети.

Ако наистина влезем в стиховете на Бодлер и на други символисти, а и на критиката, ще срещнем ясно една цялост от сплетени мотиви. Не само Нирвана, но и Нищо, Пропаст, стремеж към отвъдното, тревога и разочарование от съвременното, разклатено доверие в божествения принцип.

Като се разровим у Бодлер, не попадаме на Нирвана като понятие. Макар че идеята присъства драматично в меланхолията, наричана *сплин*, в злокобни картини на пропасти и копнеж по смъртта. Намираме и драмата да осъзнава преходността на живота на фона на прогреса на науката и техниката, които за чувствителната душа на поета само драматично подчертават липсата на упование в трансцендентната идея. Тази характерна нагласа личи например в стихотворението с красноречиво заглавие „Жажда за небитието“ („Le goût du néant“).

Et le Temps m'engloutit minute par minute,
Comme la neige immense un corps pris de roideur ;
Je contemple d'en haut le globe en sa rondeur
Et je n'y cherche plus l'abri d'une cahute. (Baudelaire)

Времето ме гълта миг след миг,
Както сняг обилен скрива мъртво тяло;
Гледам отвисоко земното кълбо,
Без да търся вече там подслон.¹⁰

Затова пък намираме стихотворение със заглавие „Нирвана“ у един позабравен днес поет – Луи Менар (Louis Ménard, 1822-1901) – от стихосбирката му „Rêveries d'un païen mystique“ – „Мечтанията на един мистичен езичник“. Поетът зове:

¹⁰ Ритмичен превод мой - Р. С.

Néant divin, je suis plein du dégoût des choses ;
 Las de l'illusion et des métempsycoses,
 J'implore ton sommeil sans rêve ; absorbe-moi. (Ménard)

Божествено небитие, изпълва ме отврата от нещата,
 И морен от заблудата и от метампсихоза,
 Те моля само за твоя сън без сънища; погълни ме. ¹¹

Отново забелязваме копнеж по изчезване в Нищото, употребено като синоним на Нирвана от заглавието, разочарование от делничните стремежи, дори от екзотичната идея за преражданията на душата.

Понятието *Нирвана*, с цялата си смътност, тъй като е заето от Будизма и едва ли е осъзнавано в пълнота в Европа, успява да представи място, което те спасява от разколебаната вяра в Бога, от упадъка на града и от прогресиращото само в технически план общество – това място, не точно смърт, а възможност да потънеш в безвременно съзерцание на красивото. Близко понятие, използвано още по-често от поетите, се оказва Нищото, до голяма степен свободно от екзотизма на представите за Нирвана.

Поначало интересът към Нирвана в европейския интелектуален свят присъства силно чрез философията на Шопенхауер. При това по специфичен начин. Както се посочва в едно изследване по въпроса

рецепцията на Будизма през Шопенхауер често води на Запад до приписване на Будизма на едно стоическо учение за апатия. Смята се, че Будистите са лишени от емоции и са в състояние на абсолютно безразличие. Макар че подобна оценка се появява само в един вид Будизъм, и дори там е ограничено.¹² (Dumoulin, 1981, p. 466).

Не знаем със сигурност по кой път са минали вдъхновенията на Яворов и Петкович-Дис. Прави впечатление обаче сходното съсредоточаване върху изобразяване на мъртви води.

При конкретно сравняване на Яворов и Петкович-Дис в стихотворението на Яворов „Нирвана“ се налага представата именно за Нищото, за Небитието като водно пространство без дъно и без бряг, което зове човека, мами го, но той не смее да пие от кристалните му води. С удивителна грижа за графичната, стиховата, ритмичната и музикалната форма¹³ това стихотворение потапя читателя си в тревога и несигурност пред вечния примамлив сън, към който не смеем да пристъпим.

¹¹ Контекстуален превод мой - Р. С.

¹² „The reception of Buddhism through Schopenhauer has often led in the West to the attribution of a Stoic teaching of apathy to Buddhism. People thought that Buddhists were devoid of emotions and in a state of absolute indifference. Yet this judgment appears in only one kind of Buddhism, and even there has its limits.“

¹³ Детайлен стихов и текстов анализ е направен в цитираната статия от Ангел Тонов и в цитираната в нея литература.

Предвечните води, всевечните води - кристални,
 бездънни и безбрежни, призивно прохладни...
 Но страх ни е да прием, нас - страдални,
 безсънни, безнадеждни, знойно жадни. (Yavorov, 1909/1914)

Драмата да не можеш да утолиш духовната си жажда, когато успяваш да съзреш примамливата вода на безвременната вечност. И постоянната неудовлетвореност от баналния свят наоколо.

При Владислав Петкович-Дис (Vladislav Petković Dis, 1880-1917) в стихосбирката „Утоплене душе“ („Удавени души“) Нирвана е представена като кошмар, сънуване на вече мъртвото: пресъхнали морета, мъртви души, мъртви любви, светът на сенките, мъртвото време. Нирвана е празен до отчаяние мъртъв поглед. Видяна в съня на поета, Нирвана му напомня, че и той е отражение на преходните неща: „Као боји пролазности ствари“. („Като отблясък на преходността на нещата“).

Някакво сходство с Яворов можем да забележим именно при образа на водите – при Петкович-Дис обаче те са море, мъртво, без вълни и без пяна.

Ноћас су ме походила мора,
 Сва усахла, без вала и пене,
 Мртав ветар дувао је с гора,
 Трудио се свемир да покрене.

Нощес моретата ме посетиха,
 Пресъхнали, без пяна, без вълни,
 От планините мъртъв вятър духна,
 Вселената опитва да задвижи.¹⁴

Общото, което забелязваме обаче, най-вероятно не е породено в общуване между българската и сръбската поезия, между двамата поети, Яворов и Петкович-Дис. Хронологията на публикациите им също едва ли има особено значение. За Яворовото стихотворение публикациите са от 1909 и 1914, а стихосбирката на Петкович-Дис е от 1911 г. Техен образец е едно цялостно смислово ядро от декадентски чувства, меланхолия, усещане за безсмислени усилия на човека, за непотребност от поета, желание за потъване в забрава на себе си и на цялото уморено общество. Писаното на тема Нирвана в началото на XX век в българската литературна периодика ясно очертава засилен интерес по тези теми (Топов, 1994, р. 362).

Залезните нагласи са много по-широко тълкувани, напр. във френската литературна критика, без, разбира се, там да се е чувало за декадентските настроения на Балканите. Още през 1911 г. Йозеф

¹⁴ Ритмичен превод мой - Р. С.

Ретингер¹⁵, когато е дваайсетгодишен, защитава докторат в Сорбоната и пише интересна статия за движението Парнас (Retinger, 1911, p. 12-27). Той коментира, че Гюстав Флобер, Теофил Готие и цялата литературна среда от втората половина на XIX век не очакват нищо от живота, нямат никаква надежда. Лъоконт дьо Лил е определен като нихилист. Будизмът му разкрива философията на Нирвана, „той искал да се самоунищожи в Нирвана, тъй като силният човек вижда достоен за гордост обект единствено у себе си.“¹⁶

Друг много известен по онова време романист и есеист, Пол Бурже, описва състоянието на психологическите нагласи в книгата си „Съвременната психология“ от 1880 г., като един от портретите му се отнася до Бодлер (Bourget, 1881, pp. 408-409). Според него Бодлер „притежава фаталната черта на песимизма (...) ужас от Битието и бясно привличане към Нищото. Нирваната на Индусите се чувства у дома си при него, откривана в основата на модерните неврози.“¹⁷ В подкрепа на твърденията си Бурже цитира първите стихове именно от стихотворението на Бодлер „Le goût du néant“/ „Жажда за небитието“:

Morne esprit, autrefois amoureux de la lutte.
L'Espoir dont l'Éperon attisait ton ardeur
Ne veut plus t'enfourcher. Couche-toi sans pudeur,
Vieux cheval dont le pied à chaque obstacle butte.
Résigne-toi, mon cœur, dors ton sommeil de brute.../ (Baudelaire)

О, мрачен дух, до днес ти бе на барикада!
Надеждата, която пришпорва твойта жар,
не те възсяда вече. Мой кон, трагично стар,
падни, щом спираш се пред не една преграда!
Сърце, смири се, спи – в съня търси награда!¹⁸

Като се опитва да намери обяснение на това привличане към небитието у Бодлер, критикът го свързва с първоначалната му истинска вяра в Бога.

Илюзията е била толкова нежна и толкова силна, че веднъж отминала, не можела да бъде заместена от нещо по-незначително. (...) С какво презрение третира той вярващите от втори разред, онези, които правят свой Бог от Човечеството или от Прогреса. Какво по-естествено тогава, щом изпитва усещане за празнота пред този свят, в който напразно търси конкретен

¹⁵ Józef Hieronim Retinger (1888–1960), известният поляк, работил по-късно като политически съветник в изгнание.

¹⁶ Il voulut s'y anéantir pour cette raison que l'homme fort ne trouve qu'en lui un objet digne de son orgueil. (Retinger, 1911, p. 12-27).

¹⁷ Du pessimiste il a le trait fatal, le coup de foudre satanique, diraient les chrétiens : l'horreur de l'Être et le goût, l'appétit furieux du Néant. C'est bien chez lui le Nirvâna des Hindous retrouvé au fond des névroses modernes“.

¹⁸ Превод К. Кадийски (Kadiyski, 1984).

Идеал, който би съответствал на онова, което му остава от тежнението към отвъдното?¹⁹ (Bouquet, 1881, p. 410).

Това, което прилича на пръв поглед на съвпадение между двама балкански поети, всъщност отговаря на две паралелни явления на рецепция. Но не само рецепция от Бодлер, който не е единствен носител на подобен нихилизъм. При Стефан Маларме идеята за Нищото дори е обмислена в отношението към Нирвана и към поезията.²⁰ Без съмнение философията на Ницше също повлиява широко върху европейските поети и мислители. Какво остава на човека, след като се откаже от Бога? Мнозина философи и поети си задават подобни въпроси, не само през XIX, но и през целия XX век.

Образността на мъртвите води все пак е пряко видима именно у Едгар Алан По и е вероятно Петкович-Дис, както и Яворов, да са вдъхновени например от стихотворението на По „Dream-Land“:

...

дойдох аз в родните места –
от Туле – края на света, –
от онзи край, де Сън витай,
и сред мъгли забулен дреме –
вън от Пространство – вън от Време.

.....

там езера, в които спят паднали звезди,
разстилат морно-мъртви, заглъхнали води –
води тъй морно-мъртви и тъй безмълвно ледни –
под сняг, над тях посипан от лилиите бледни.

(Poe/transl. Mihailov, 1920)

I have reached these lands but newly
From an ultimate dim Thule –
From a wild weird clime that lieth, sublime,
Out of SPACE – out of TIME.

.....

By the lakes that thus outspread
Their lone waters, lone and dead, –
Their sad waters, sad and chilly
With the snows of the lolling lily, –
By the mountains – near the river. (Poe, 1844).

¹⁹ L'illusion a été si douce et si forte, qu'une fois partie, elle n'a plus laissé de place à des substitutions d'une intensité inférieure. (...). Il faut voir avec quel dédain, – assez inintelligent, avouons-le, comme tous les dédains, – il malmène les croyants du second degré, ceux qui font leur Dieu de l'Humanité ou du Progrès. Quoi de plus naturel alors qu'il éprouve une sensation de vide devant ce monde où il cherche vainement un Idéal concret qui corresponde à ce qui lui reste d'aspirations vers l'au-delà?

²⁰ Конкретен анализ напр. в: Drigo Agostinho, 2014.

Тъй като прочутите преводи на Георги Михайлов са публикувани през 1920 г., можем да предположим, че поезията на Едгар По се е разпространила много по-рано в оригинал или през френски преводи. Недооцененият американски писател достига Европа и придобива неочаквана, широка популярност. Сякаш днешната представа за „световна литература“ наднича ретроспективно през калейдоскопа от съвпадащи образи на мъртви води: от сравнително периферните тогава САЩ – към Франция – цяла Европа – Балканите – и може би света.

Тъй като песимистичната нагласа в поезията се изразява плътно на Балканите в началото на ХХ век, ще добавя за пример румънския символист Джордже Баковия (1881-1957), характерен с мрачните, дори гробищни, декадентски настроения на стиховете си (напр. стихотворението „Олово“).

Във сън дълбок ковчези от олово,
Цветя оловни, траурна одежда –
Във гробница бях сам и без надежда...
Сух вятър... скърцаха венците от олово. ²¹

Dormeau adânc sicriele de plumb,
Și flori de plumb și funerar vestmânt –
Stăm singur în cavou... și era vânt...
Și scârțâiau coroanele de plumb. (Bacovia, 1916, p. 34).

Джордже Баковия избира да нарече едно от стихотворенията си с понятието за Нищо, но на латински:

Nihil

.....

Какъв копнеж
Напред,
Навек
Във гроб. ²²

.....

Si ce avânt
Să treci,
Pe veci,
Într-un mormânt. (Bacovia, 1936, p. 121).

Интересно е и интертекстуалното назоваване на още вдъхновители по темата в друго стихотворение на Баковия, озаглавено „Пустота“.

Далеч, в града животът трополеше...
О, сетивата ми са в крайна нервност...
А в ъгъла на залата дочух сарказъм,
в смеха на По, Бодлер и Ролинà. ²³

²¹ Превод мой - Stancheva, 1994.

²² Ритмичен превод мой - Р. С.

²³ Ритмичен превод мой - Р. С.

Pustiu

Departе, în cetate viața tropota...
 O, simțurile-mi toate se enervau fantastic...
 Dar în lungul sălii pufneau în râs sarcastic
 Si Poe, si Baudelaire, si Rollinat. (Bacovia, s. a.)

Чорапът все повече се разплита със споменаването на Морис Ролина (Stantcheva, 2007). И сравненията с други носители на подобни залезни настроения от края на XIX и началото на XX век могат да продължат. За да ни покажат, че балканските поети се чувстват част от общи европейски настроения, понякога уловени след времеви отстъп, но оформени и оформящи се от ярки фигури в литературата и философията.

През XIX и XX век са осъществени много малко преводи между балканските литератури, особено ако сравним с преводите, които се правят от френската, немската, английската и други западни литератури. През последните почти 30 години да се превежда от всички езици интензивно е финансово стимулирана международна културна политика. Мотивацията за преводите често е формулирана в новите зони на интердисциплинарното Сравнително литературознание, основно в Преводните изследвания. Не е достатъчно обаче една книга да бъде преведена. Тя трябва и да бъде забелязана, да получи не само преводна, но и критическа, а и при по-добро стечение на обстоятелствата – творческа рецепция. Преводите от книгите на писатели съседи имат ролята по-скоро да информират, но не са смятани за образци. Престижът както на западните литератури, така и на световните успехи (също с предимство пред съседските литератури), се запазва, въпреки изобилието от преводи на балкански писатели днес.

За разлика от субсидирана практическа дейност по издаване и по научни проекти за анализ, литературните общувания на балканските литератури се случват в много широкия контекст на европейските литературни явления, а днес и на лавината от световни автори. Литературните теми, течения, жанрове в балканските литератури са европейски и световни теми, течения и жанрове. Декадентството е било възприето от писатели и поети на Балканите като свой начин да се изразят в духа на съвремението им. Владислав Петкович-Дис, Пейо Яворов и Джордже Баковия си приличат по интереса си към европейската философска интерпретация за Нирвана и влизат в световния обмен на образност: Бодлер, Едгар По, Луи Менар. Сравняваме балканските писатели помежду им, благодарение на постъпателно породените и плътно изразени западни литературни явления, а днес и на световните тенденции. Съседството е равнодушно, активният стимул за общуване се съдържа в престижа: днес шансът на балканските литератури да бъдат

забелязани може да се търси именно в падането на предразсъдъците към непознатото и непринадлежащо към авторитетните по традиция центрове, в присъединяване към световния обмен на емблематични литературни явления.

References

- Apter, E. (2013). *Against World Literature: on the Politics of Untranslability*. London/New York: Verso.
- Bacovia, G. (1916). *Plumb*. <https://tubeclip.files.wordpress.com/2011/06/bacovia-george-plumb-cartea.pdf>
- Bacovia, G. (s.a.). <http://www.romanianvoice.com/poezii/poezii/nihil.php>
- Barry, A., Born, G. and Weszkalnys, G. (2008). Logics of interdisciplinarity. *Economy and Society*, (37: 1), 20-49. <http://users.sussex.ac.uk/~ir28/IDR/Barry2008.pdf>
- Bassnett, S. (1993). *Comparative literature. A critical Introduction*. Oxford UK& Cambridge USA: Blackwell.
- Baudelaire, Ch. (1984). *Poemes*. Sofia: Narodna kultura. [Бодлер, Ш. *Цветя на злото. Малки поеми в проза*. Прев. от френски К. Кадийски. София: Народна култура.
- Baudelaire, Ch. (1857). *Le goût du néant*. https://fr.wikisource.org/wiki/Les_Fleurs_du_mal/1861/Le_Go%C3%BBt_du_n%C3%A9ant
- Bery, A., and Murray, P. (Eds.). (2000). *Comparing Postcolonial Literatures. Dislocations*. [Introduction – Bery & Murray]. London: Palgrave Macmillan.
- Bourget, P. (1880). *Psychologie contemporaine*. https://www.uni-due.de/lyriktheorie/texte/1881_bourget.html
- Burova et al. (2019). Modeli na prepodavane na sravnitelni literaturni distsiplini v aktualnia akademichen kontekst. *Colloquia Comparativa Litterarum*, (5), 97-107. [Бурова, А., Димитрова, С., Колев, В., Янев, К., Илев, Б. Модели на преподаване на сравнителни литературни дисциплини в актуалния академичен контекст. *Colloquia Comparativa Litterarum*, 2019, (5), 97-107.]
- Clavaron, Y., Moura, J.-M. (Eds.). (2012). *Les Empires de l'Atlantique. XIXe-XXIe siècles. Figures de l'autorité impériale dans les lettres d'expression européennes de l'espace atlantique*. Bécherel: Les Perséides Editions.
- Dimitrova, Bl., Vasilev, Y. (1999). *Krastopatna sreshta. Dokumentalna novela*. Sofia: Balkani. [Димитрова, Бл., Василев, Й. *Кръстопътна среща. Документална новела*. София: Балкани.]
- Drigo Agostinho, L. (2014). Lire ou interpréter après la découverte du Néant. In: Mallarmé herméneute, Actes du colloque organisé à l'Université de Rouen en novembre 2013, publiés par Thierry Roger (CÉRÉDI). *Publications numériques du CÉRÉDI, Actes de colloques et journées d'étude*, (10). <http://ceredi.labos.univ-rouen.fr/public/?lire-ou-interpreter-apres-la.html>

Dumoulin, H. (1981). Buddhism and Nineteenth-Century German Philosophy. *Journal of the History of Ideas*. V. 42, (3), 457–470. JSTOR, www.jstor.org/stable/2709187. Accessed 6 Sept. 2020.

Harper, M. P., Kambourov, D. (Eds.). (November 2020). *Bulgarian Literature as World Literature*. Bloomsbury Academic.

Igov, Sv. (1992). *Ivo Andrich. Tvorchesko razvitie i hudozhestvena struktura*. Sofia: BAN. [Игов, Св. Иво Андрич. *Творческо развитие и художествена структура*. София: БАН, 1992.]

Kundera, M. (2005). *Le rideau. Essai en sept parties*. Paris: Gallimard.

Licheva, A. (2019). *Svetoven li e Nobel?* Sofia: Kolibri. [Личева, А. *Световен ли е Нобел?* София: Колибри.]

Ménard, Louis. (1911). *Rêveries d'un païen mystique*. Texte établi par Rioux de Maillou, Georges Crès et Cie, éditeurs. https://fr.wikisource.org/wiki/R%C3%A0veries_d%20E2%80%99un_pa%C3%AFen_mystique

Moura, J.-M. (2012). Les Empires et le projet d'une histoire littéraire de L'Atlantique. In: Yves Clavaron et Jean-Marc Moura (Eds.) *Les Empires de l'Atlantique. XIXe-XXIe siècles. Figures de l'autorité impériale dans les lettres d'expression européennes de l'espace atlantique*. Bêcherel: Les Perséides Editions.

Nichev et al. (Eds.). (2004). *Prevodna retseptsia na evropeyskite literatura v Bulgaria*. Том 6. Sofia: Marin Drinov. [Ничев, Б. и др. (съст.) *Преводна рецепция на европейските литература в България*. Том 6. София: Марин Дринов, 2004.]

Petković Dis, V. (1911). *Utopliene dushe*. Autorovo izdanie, Beograd. [Петковић Дис, В. *Утопљене душе*. Ауторово издање, Београд, 1911.] <https://serbica.u-bordeaux-montaigne.fr/index.php/revues/157-revue/tous-les-mois/252-avril-2011-le-nirvana-vladislav-petkovi-dis->

Poe, E. A. (1844). *Dream-Land* <https://poestories.com/read/dreamland>

Poe, E. A. (1920). *Dream-Land, 1844*. Transl. G. Mihailov. <https://chitanka.info/text/15940-stranata-na-synishtata>

Retinger, J. (1911). Le Parnasse. In: *Histoire de la littérature française du romantisme à nos jours*. Paris, Grasset. In: *Le Parnasse. Texte réunis, préfacés et annotés par Yan Mortelette*. Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2006. https://books.google.bg/books?id=JhVJM6Uq8JwC&pg=PA342&lpg=PA342&dq=poetes+francaiss+nirvana&source=bl&ots=qxNa5CccJw&sig=p_fgkyZZaxnMMHWDmXSlmV7TsZs&hl=bg&sa=X&ved=oahUKewioopyCo_HaAhWrApoKHW5XBLgQ6AEIYzAJ#v=onepage&q=poetes%2ofrancaiss%20nirvana&f=false

Stankov, I. (1994). Kam problema Yovkov-Sadovyanu. In: *Literaturno-esteticheski protsesi na Balkanite*. Sofia: Morang. [Станков, И. *Към проблема Йовков-Садовяну*. В: *Литературно-естетически процеси на Балканите*. София: Моранг, 1994.]

Stantcheva, R. L. (1994). *Modernata rumanska poezia v balgarski proshit*. Sofia: Infopres. [Станчева, Р. Л. *Модерната румънска поезия в български прочит*. София: Инфопрес, 1994.]

Stantcheva, R. L. (2007). Ekzotizam i bohemstvo u rannite balkanski modernisti. In: *Kafene Evropa*. Sast. Raya Zaimova. Sofia: Damyan Yakov, 118-132. [Станчева, Р. Л. Екзотизъм и бохемство у ранните балкански модернисти. В: *Кафене Европа*. Съст. Рая Заимова. София: Дамян Яков, 2007, 118-132.]

Stantcheva, R. L. (2011). *Sreshta v prochita. Sravnitelno literaturoznanie i balkanistika*. Sofia: Balkani. [Станчева, Р. Л. *Среща в прочита. Сравнително литературознание и балканистика*. София: Балкани, 2011.]

Stantcheva, R. L. (2012). *Evropeyska literatura/evropeyski literaturi. Evropeyski li sa balkanskite literaturi?* Sofia: Balkani. [Станчева, Р. Л. *Европейска литература/ европейски литератури. Европейски ли са балканските литератури?* София: Балкани, 2012.]

Тонов, А. (1994). Motivat "nirvana" v poeziyata na Peyo Yavorov i na Vladislav Petkovich-Dis. In: *Literaturno-esteticheski protsesi na Balkanite*. Sofia: Morang. [Тонов, А. *Мотивът "нирвана" в поезията на Пейо Яворов и на Владислав Петкович-Дис*. В: *Литературно-естетически процеси на Балканите*. София: Моранг, 1994.]

Yavorov, P. (1909/1914). *Nirvana*. Яворов, П. *Нирвана*. <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=130&WorkID=3384&Level=3>